

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

УДК 343.01

Ю. А. Пономаренко

доцент

Національний університет «Юридична академія України

імені Ярослава Мудрого»,

кафедра кримінального права

вул. Пушкінська, 77, Харків, 61024, Україна

ПОКАРАННЯ ЯК ЗАХІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню ознак покарання як головного заходу кримінальної відповідальності. Доводиться, що вказані поняття співвідносяться як окреме і загальне, у зв'язку з чим в окремому проявляються властивості загального.

Ключові слова: кримінальна відповідальність, заходи кримінальної відповідальності, покарання.

У чинному КК України категорії «кримінальна відповідальність» та «покарання» не тільки послідовно розмежовуються між собою, але й часто протиставляються одна іншій. Останнє, зокрема, має місце в ч. 3 ст. 10, у ч.ч. 2 та 3 ст. 19, в інститутах звільнення від кримінальної відповідальності (розділ XI Загальної частини) та звільнення від покарання (розділ XII Загальної частини), в назві розділу XV «Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх» тощо. Таким чином вітчизняне кримінальне законодавство дає підстави для однозначного висновку про нетотожність між собою згаданих вище понять і ставить перед наукою завдання описати їх співвідношення. Однак, реалізація такого завдання ускладнюється тим, що при легальному визначенні поняття покарання (ч. 1 ст. 50 КК України) закон не дає визначення поняття кримінальної відповідальності.

Відомо, що останнє поняття є одним з найбільш дискусійних в науці кримінального права. Огляд та критичний аналіз щодо нього суджень було здійснено мною в іншій роботі, в якій були наведені аргументи на користь розуміння кримінальної відповідності як *передбачених кримінальним законом обмежень прав та свобод особи за вчинений нею злочин* [1, с. 138–148]. Виходячи з такого розуміння кримінальної відповідальності можна зробити висновок, що за чинним кримінальним законодавством елементами її змісту (складовими, спрямованими на обмеження прав та свобод особи) є: покарання, кримінально-правові заходи, що застосовуються замість покарання при умовному звільненні від нього, та судимість.

Головним серед цих заходів [inter alia: 2, с. 71–72] є покарання, яке відповідно до ч. 1 ст. 50 КК «є заходом примусу, що застосовується від імені держави за вироком суду до особи, визнаної винною у вчиненні злочину, і полягає в передбаченому законом обмеженні прав і свобод засудженого». Стосовно того, що покарання полягає у передбачених кримінальним законом позбавленнях прав і свобод засудженого, погоджуються сьогодні й більшість криміналістів. Таке розуміння поняття «покарання» дає підстави для висновку про те, що воно є більш вузькою категорією до категорії «кримінальна відповідальність», тобто цілком охоплюється останньою як частина цілим. Разом з тим, як справедливо наголошується багатьма вченими, кримінальна відповідальність та покарання — це поняття, що не співпадають між собою. Окрім останнього, кримінальна відповідальність включає й інші несприятливі для особи кримінально-правові заходи.

Іншим (другим) заходом кримінальної відповідальності є ті обмеження прав і свобод, що можуть застосовуватися до особи, яка вчинила злочин, взамін покарання. Такими є правообмеження, які застосовуються до осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням (ст.ст. 75–78, 79 та 104 КК). Вони, зокрема, відповідно до ст. 76 КК можуть полягати у забороні виїжджати за межі України на постійне проживання без дозволу органу кримінально-виконавчої системи, обов'язку повідомляти органи кримінально-виконавчої системи про зміну місця проживання, роботи або навчання чи періодично з'являтися для реєстрації в органи кримінально-виконавчої системи тощо. Вочевидь, рівень суворості таких правообмежень є значно нижчим, порівняно з покаранням. Однак такі обмеження існують і підлягають застосуванню саме в тих випадках, коли правообмежувальний зміст покарання виявляється занадто високим.

Нарешті, третім заходом, що належить до кримінальної відповідальності, є осуд особи, яка вчинила злочин, що знаходить юридичне вираження у стані її судимості. Сам по собі осуд злочинця з боку держави полягає в обмеженні особистого права людини на добре ім'я, тобто права вважатися законослухняною особою, а не злочинцем. Засуджуючи особу за вчинення злочину, держава на підставі КК обмежує це її право на той строк, впродовж якого особа вважатиметься судимою (ч. 1 ст. 88 КК). Крім того, впродовж цього строку, у зв'язку з таким станом особи, вона також піддається цілій низці інших обмежень в правах [3, с. 21–24]. Таким чином, обмеження прав і свобод особи, яка вчинила злочин, що пов'язані з осудом її з боку держави і знаходженням у юридичному стані осудженої (судимої) також є кримінальною відповідальністю.

Вочевидь, такі заходи кримінальної відповідальності як правообмеження, що застосовуються при умовному звільненні від покарання, а також судимість, є тими «іншими кримінально-правовими наслідками злочину», про які йдеться у ч. 3 ст. 3 та ч. 2 ст. 4 КК. У сукупності з караністю вони й становлять зміст кримінальної відповідальності. Думається, що в подальшому кримінальне законодавство України розвиватиметься в напрямку вироблення такої самостійної групи заходів кримінальної відпо-

відальності як «заходи безпеки», втім їх вивчення має стати предметом самостійних досліджень.

Покарання ж, як основний захід кримінальної відповідальності, за законодавчим визначенням володіє цілою низкою ознак, кожна з яких обумовлюється властивостями самої кримінальної відповідальності.

По-перше, покарання є *заходом примусу*. Ця ознака безпосередньо впливає з публічно-правового характеру кримінального права як галузі права й, отже, всіх його інститутів. Кримінальному праву властиві такі характерні риси як юридична нерівність сторін, підпорядкованість однієї сторони іншій, субординаційність їх відносин тощо [4, с. 83]. Отже, примусовий характер покарання означає, що його застосування не залежить від волі приватних осіб, будь-то особа, винна у вчиненні злочину або потерпілий від злочину. Застосування покарання, вибір його виду й міри є винятковою компетенцією держави як суб'єкта кримінально-правових відносин.

У цьому зв'язку не можна не згадати про те, що в деяких зарубіжних державах застосування окремих видів покарання пов'язане з необхідністю отримання «згоди» засудженого на його призначення. Наприклад, ст. 131–8 КК Франції передбачає можливість призначення покарання у вигляді суспільно корисних робіт тільки за згодою засуджуваного. У цьому, вочевидь, убачається спосіб уникнення примусової праці, забороненої ч. 2 ст. 4 Європейської Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод [5] (далі — Конвенція). Підтримуючи такий підхід, С. С. Яценко вважає, що «доцільним було б у КК України відносно громадських робіт, виправних робіт та обмеження свободи сформулювати положення про одержання згоди засудженого на застосування до нього цих видів покарання» [6, с. 308].

Однак погодитися з подібною пропозицією не уявляється за можливе з наступних міркувань. Насамперед, згідно ч. 3 ст. 43 Конституції України, що має більш високу юридичну силу навіть порівняно з міжнародними договорами України, «не вважається примусовою працею ... робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду». Крім того, одержання «згоди» підсудного на призначення йому зазначених видів покарання найчастіше було б зайвою формальністю. Якщо вже суд обговорює питання про призначення особі громадських робіт, виправних робіт або обмеження свободи, значить він уже до того прийшов до висновку про неможливість призначення їй більше м'яких покарань. У такій ситуації навряд чи який підсудний не дасть згоди на призначення йому покарання, пов'язаного із трудовим впливом, знаючи, що у випадку відмови йому загрожує позбавлення волі. І, нарешті, головне. Така згода й не потрібна, оскільки імперативний метод кримінально-правового регулювання суспільних відносин обумовлює примусовий характер покарання, тобто призначення його без урахування яких-небудь побажань чи згод особи, яка вчинила злочин.

По-друге, покарання як захід кримінальної відповідальності полягає в *обмеженні прав і свобод людини*. Перелік таких прав і свобод людини, які

можуть бути обмежені в результаті застосування покарання, загальним чином, визначається національними й міжнародними актами про права людини й конкретизується в чинному КК. Зокрема, Конституція й міжнародні акти про права людини забороняють обмежувати, у тому числі і в порядку покарання, наприклад, такі права людини як:

1) право на життя — ст. 27 Конституції України в її тлумаченні Конституційним Судом України [7, ст. 126]; Протокол № 13 до Конвенції;

2) право на здоров'я й тілесну недоторканність — Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведінки і покарання [8, ст. 101]; ст. 3 Конвенції;

3) право на честь і гідність — Конвенція ООН проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність видів поведінки і покарання; ст. 3 Конвенції;

4) право на участь в управлінні державними справами — заборона на позбавлення виборчих прав (статті 70 і 71 Конституції в їх тлумаченні Конституційним Судом України [9, ст. 93]).

У той же час, міжнародними й національними актами про права людини допускається можливість обмеження в порядку покарання, при дотриманні відповідних умов, наприклад, таких прав, як:

1) право на особисту свободу — п. «а» ч. 1 ст. 5 Конвенції;

2) право власності — ч. 6 ст. 42 Конституції, ч. 2 ст. 1 Першого протоколу до Конвенції [10, ст. 2372];

3) право на працю — ч. 3 ст. 43 Конституції, п. «а» ч. 3 ст. 4 Конвенції.

Саме тому КК як раз й передбачає види покарання, спрямовані на обмеження особистої свободи (наприклад, арешт, позбавлення волі), права власності (штраф, конфіскація майна), права на працю (громадські роботи) або декількох цих прав одночасно. У той же час, не передбачаються покарання, спрямовані проти права на життя (смертна кара), права на здоров'я й тілесну недоторканність (фізичні, членоушкоджуючі покарання), права на честь і гідність (ганебні покарання), права на участь в управлінні державними справами (позбавлення активного виборчого права) тощо.

По-третє, обмеження прав і свобод, у яких полягає покарання, повинно бути *передбачене законом*. Таким чином, єдиним видом нормативно-правового акту, яким передбачається правообмежувальний зміст покарання, може бути тільки закон, тобто акт, прийнятий Верховною Радою України за спеціальною законодавчою процедурою [11, ст. 565]. Інші види нормативно-правових актів, у тому числі й ті, що приймаються Парламентом, не можуть визначати змісту покарання. При цьому варто звернути увагу на те, що в ч. 1 ст. 50 КК мова йде про передбаченість правообмежень, у яких може полягати покарання, законом, а не «цим Кодексом». Таким чином, законодавець допускає можливість визначення цих правообмежень як безпосередньо в самому КК, так й в інших законах. До таких, зокрема, належить Кримінально-виконавчий кодекс України (далі — КВК), що визначає особливості правообмежень для окремих видів покарань. На перший погляд, може здатися, що такий висновок не узгоджується з ч. 3.

ст. 3 КК, відповідно до якої караність діянь визначається тільки цим Кодексом. Однак, у стосовно цього варто розрізняти дві ситуації:

1) якщо КВК у розвиток положень КК лише конкретизує ті правообмеження, які в останньому передбачені (наприклад, детально визначає правообмеження для осіб, позбавлених волі), або встановлює такі правообмеження, які обумовлені необхідністю виконання певного виду покарання (наприклад, встановлює заборону виїзду за межі України без спеціального дозволу в період відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі), такі правообмеження повинні вважатися не суперечними ч. 3 ст. 3 і ч. 1 ст. 50 КК;

2) якщо ж в КВК або іншому законі встановлені право обмеження, що не впливають з кримінально-правового змісту покарання, і не обумовлені необхідністю забезпечення його виконання, такі обмеження повинні визнаватися суперечними ч. 3 ст. 3 КК і підлягають скасуванню.

По-четверте, покарання, як захід кримінальної відповідальності, може стосуватися тільки лише *особи, що вчинила злочин*. Власне кажучи, ця ознака розпадається на дві складові. Насамперед, покарання може бути встановлене й застосовано лише за один вид правопорушень — тільки за злочин. Українське законодавство традиційно дотримується розподілу правопорушень, що тягнуть публічно-правову відповідальність, на два види: адміністративні проступки й кримінальні злочини. Відповідно розрізняються й найголовніші міри, у яких полягає відповідальність за такі правопорушення, а саме: за адміністративні проступки тягнуть адміністративне стягнення, а кримінальні злочини — кримінальне ж покарання. Звичайно, за своєю суттю, покарання настільки ж близьке до адміністративного стягнення, наскільки злочин близький до адміністративного проступку. Проте, відмінність ступенів їхньої суворості, порядку й наслідків застосування, точно так само як і відмінність ступенів тяжкості злочину й адміністративного проступку, дають достатні підстави для проведення чіткого розмежування між покаранням й адміністративним стягненням. Якщо ж у майбутньому законодавство України буде розвиватися в напрямку визнання кримінального проступку або навіть об'єднання в одному кодифікованому нормативно-правовому акті положень про всі правопорушення, що тягнуть публічно-правову відповідальність, необхідно буде або уточнити зміст поняття покарання, або ж констатувати, що інші види правопорушень, навіть якщо вони передбачені в тім же Кодексі, що й злочини, обкладаються якимись іншими видами стягнень [12, с. 221–223].

Крім того, становить складовим елементом цієї ознаки покарання є також і те, що покарання може бути застосовано тільки лише до особи, яка вчинила злочин, у чому знаходить свій прояв принцип особистої кримінальної відповідальності. Інакше кажучи, на відміну від деяких інших видів юридичної відповідальності, кримінальна відповідальність (у тому числі і її серцевина — покарання) може застосовуватися тільки до безпосереднього правопорушника. Яке-небудь заміщення правопорушника (на основі родинних, дружніх або відплатних відносин, по «представництву» або «довіреності» тощо), а також передача покарання «у спадщину» абсолютно неприпустимі.

По-п'яте, особа, що вчинила злочин, може бути піддана покаранню *тільки судом, що діє від імені держави*. Насамперед, у цій ознаці покарання знаходить відображення важливе конституційне положення про те, що єдиним органом державної влади, повноважним притягнути особу до кримінальної відповідальності й призначити їй покарання, є суд (ч. 1 ст. 62 Конституції). Жоден інший державний, а тим паче недержавний орган, не повноважний вирішувати питання призначення покарання. У цьому природному для сучасних демократій правилі мислиться найважливіша гарантія прав людини від їх свавільного порушення й один з наймогутніших механізмів їх захисту. Важливо, тільки, щоб сам суд не перетворювався в порушника таких прав.

Крім того, до змісту даної ознаки покарання входить також і те, що «суди України постановляють вироки іменем держави» (ст. 321 КПК). У даному формулюванні вміститься істотне політико-правове значення. Те, що суд засуджує особу й призначає їй покарання не від свого імені, а від імені держави має наступне значення. Насамперед, тим самим підкреслюється, що злочинець знаходиться в кримінальних правовідносинах не з певним судом або системою судів, а в цілому з усією державою. І якщо в якийсь момент часу якийсь суд буде ліквідований (наприклад, у зв'язку з ліквідацією певної адміністративно-територіальної одиниці), це не буде свідчити про припинення кримінальних правовідносин. Крім того, у зв'язку з тим, що вирок виноситься іменем України, то й відповідальності у випадку його неправосудності повинна підлягати держава в цілому.

Нарешті, по-шосте, покарання може бути призначено судом тільки в одному процесуальному документі — *обвинувальному вироку*. Вимога про це встановлена в ч. 1 ст. 62 Конституції, відповідно до якої «Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину й не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду». Це ж правило дослівно повторене в ч. 2 ст. 2 КК. Обвинувальний вирок є особливим правозастосовним актом судової влади, що постановляється тільки в одному випадку — у випадку визнання особи винною у вчиненні злочину. Вимоги до форми й змісту обвинувального вироку встановлюються кримінально-процесуальним законодавством України. Зокрема, ч. 4 ст. 327 КПК України встановлено, що обвинувальний вирок не може ґрунтуватися на припущеннях і постановляється судом лише за умови, коли в ході судового розгляду винність підсудного у вчиненні злочину доведена. Призначення покарання лише по вирокі суду є шостим й останнім з передбачених законодавчим визначенням ознак покарання. Інших ознак цього поняття, які деякими вченими називаються або називалися раніше при його визначенні, закон не передбачає.

Викладене дає підстави для висновку про те, що покарання як захід кримінальної відповідальності, володіє цілою низкою властивостей, обумовлених властивостями самої кримінальної відповідальності. Однак, тільки покаранням кримінальна відповідальність не вичерпується і завданням науки кримінального права є виявлення та описання інших її заходів.

Література

1. Пономаренко Ю. А. Поняття кримінальної відповідальності // Проблеми законності: Академіч. зб. наук. праць. Вип. 102 / Відп. ред. В. Я. Тацій. — Харків: Нац. юрид. акад. України, 2009. — С. 138–148.
2. 2 Ухвала судової колегії в кримінальних справах Верховного Суду України від 26 жовтня 1999 р. (витяг) // Рішення Верховного Суду України. — 2000. — С. 71–72.
3. Голіна В. В. Судимість. — Х.: Харків юридичний, 2006. — 384 с.
4. Баулін Ю. В. Кримінальне право України як публічна галузь права // Вісник Конституційного Суду України. — 2005. — № 2. — С. 83–85.
5. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Ратифіковано законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. // Голос України. — 2001. — № 3. — 10 січня.
6. Яценко С. С. Конституційний та міжнародно-правовий аспекти видів покарань, що характеризуються виправно-трудохим впливом на засуджених // Конституція України — основа модернізації держави та суспільства: Матеріали наукової конференції (21–22 червня 2001 р., Харків). — Х.: Право, 2001. — С. 307–309.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190¹ Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару): Рішення Конституційного Суду України від 29 грудня 1999 року № 11-рп/99 // Офіційний вісник України. — 2000. — № 4. — Ст. 126.
8. Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання: Ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 3484-XI від 26 січня 1987 р. // Відомості Верховної Ради Української РСР. — 1987. — № 6. — Ст. 101.
9. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) закону України «Про вибори народних депутатів України» (справа про вибори народних депутатів): Рішення Конституційного Суду України від 26 лютого 1998 р. № 1-рп/98 // Офіційний вісник України. — 1998. — № 23. — С. 93.
10. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: ратифіковано законом України № 475/97-ВР від 17 липня 1997 р. // Офіційний вісник України. — 2006. — № 32. — Ст. 2372.
11. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України»: Прийнятий 10 лютого 2010 р. № 12 // Офіційний вісник України. — 2010. — № 12. — Ст. 565.
12. Пономаренко Ю. А. До питання про межі кримінального права України з урахуванням практики Європейського суду з прав людини // Міжнародні та національні механізми захисту прав людини: виклики сьогодення: Матеріали міжнар. наук. — практ. конф. (8 квітня 2011 р., м. Донецьк, Україна) / Упор. Л. М. Дешко, Ю. В. Мазур. — Донецьк: Сучасний друк, 2011. — С. 221–223.

Ю. А. Пономаренко

Национальный университет
«Юридическая академия Украины
имени Ярослава Мудрого»,
кафедра уголовного права
ул. Пушкинская, 77, Харьков, 61024, Украина

НАКАЗАНИЕ КАК МЕРА УГОЛОВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Резюме

Статья посвящается исследованию признаков наказания как главной меры уголовной ответственности. Доказывается, что указанные понятия соотносятся как частное и общее, в связи с этим в частном проявляются признаки общего.

Ключевые слова: уголовная ответственность, меры уголовной ответственности, наказание.

Y. A. Ponomarenko

National University «Yaroslav the Wise Law Academy of Ukraine»,
The Department of Criminal Law
Pushkinska str., 77, Kharkiv, 61024, Ukraine

PUNISHMENT AS A MEASURE OF CRIMINAL RESPONSIBILITY

Summary

The article investigates the main features of punishment as a measure of criminal responsibility. It is proved that given concept are correlated as a separate and general, thats why therefore appear in a separate properties in common.

Key words: criminal responsibility, the measures of criminal responsibility, punishment.